

ДИСПОЗИТИВНІСТЬ В СИСТЕМІ ЗАСАД КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

DISPOSITIVE PRINCIPLE IN THE SYSTEM OF PRINCIPLES OF CRIMINAL PROCEEDINGS

Хольченко А.О., аспірант відділу дослідження проблем кримінального процесу та судоустрою
*Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса
Національної академії правових наук України*

У статті досліджуються проблеми значення диспозитивності як засади кримінального провадження. Актуальність обраної теми визначається розширенням свободи учасників кримінального провадження у реалізації їх процесуальних прав та можливостей забезпечувати свої інтереси. Однак місце цієї засади в системі загальних засад кримінального провадження залишається предметом наукових дискусій та неоднозначного правозастосування. У науковій юридичній літературі досі не сформована єдина позиція щодо сутності та значення засади диспозитивності, а також її співвідношення з іншими загальними засадами кримінального провадження.

Метою даної наукової статті є з'ясування місця засади диспозитивності в системі загальних засад кримінального провадження.

У статті на підставі аналізу положень українського законодавства та теоретичних праць проаналізовано зміст засади диспозитивності кримінального провадження та її характерних ознак. Обґрунтовано, що диспозитивність є однією із загальних засад кримінального провадження, що визначає можливість учасників кримінального провадження у визначених законом межах та спосіб вільно і на власний розсуд використовувати свої права у власних інтересах, здійснюючи вплив на хід та розвиток кримінального провадження.

Проаналізовано співвідношення засади диспозитивності з іншими засадами кримінального провадження, зокрема верховенства права, законності, забезпечення права на захист, змагальності та публічності. З'ясовано, що диспозитивність виступає засобом реалізації засади верховенства права та низки засад кримінального провадження, що гарантують права людини.

Аргументовано, що найтісніший зв'язок диспозитивність має із засадами змагальності та публічності. Так, диспозитивність виступає однією із найважливіших гарантій реалізації засади змагальності, забезпечуючи свободу використання прав з метою відстоювання своїх інтересів, тоді як змагальність визначає призначення засади диспозитивності, тому ці засади органічно доповнюють одна одну.

Обґрунтовано, що публічність та диспозитивність є самостійними засадами кримінального провадження. Реалізація диспозитивності жодним чином не порушує і не обмежує дію засади публічності, а, навпаки, забезпечує більш повну реалізацію останньої.

Ключові слова: кримінальне провадження, засади кримінального провадження, система засад кримінального провадження, диспозитивність, змагальність, публічність.

The article examines the problems of the meaning of dispositiveness as the basis of criminal proceedings. The relevance of the chosen topic is determined by the expansion of the freedom of participants in criminal proceedings in the exercise of their procedural rights and opportunities to secure their interests. However, the place of this principle in the system of general principles of criminal proceedings remains the subject of scientific discussions and ambiguous law enforcement. In the scientific legal literature, a unified position regarding the essence and meaning of the principle of dispositiveness, as well as its relationship with other general principles of criminal proceedings, has not yet been formed.

The purpose of this scientific article is to clarify the place of the principle of dispositiveness in the system of general principles of criminal proceedings.

Based on the analysis of the provisions of Ukrainian legislation and theoretical works, the article analyzes the content of the principle of dispositiveness of criminal proceedings and its characteristic features. It is substantiated that dispositiveness is one of the general principles of criminal proceedings, which determines the possibility of participants in criminal proceedings within the limits defined by law and the way to freely and at their own discretion use their rights in their own interests, influencing the course and development of criminal proceedings.

The relationship between the principle of dispositiveness and other principles of criminal proceedings, in particular the rule of law, legality, ensuring the right to defense, competition and publicity, is analyzed. It was found that dispositiveness acts as a means of implementing the principle of the rule of law and a number of principles of criminal proceedings that guarantee human rights.

It is argued that dispositiveness has the closest connection with the principles of competitiveness and publicity. Thus, dispositiveness acts as one of the most important guarantees of the implementation of the principle of competitiveness, ensuring the freedom to use rights to defend one's interests, while competitiveness determines the purpose of the principle of dispositiveness, therefore these principles organically complement each other.

It is substantiated that publicity and dispositiveness are independent principles of criminal proceedings. The implementation of dispositiveness in no way violates and does not limit the effect of the principle of publicity, but, on the contrary, ensures a more complete implementation of the latter.

Key words: criminal proceedings, principles of criminal proceedings, system of principles of criminal proceedings, principle of dispositiveness, principle of competition, principle of publicity.

Постановка проблеми. В процесі судово-правової реформи в Україні кримінальна процесуальна діяльність поступово трансформується, набуваючи нових якостей, що наближують її до інших видів судочинства. Одним із найголовніших завдань при цьому залишається забезпечення прав та законних інтересів учасників кримінального провадження, зокрема в аспекті розширення їхніх можливостей для реалізації своїх прав, користуючись свободою та керуючись власним розсудом. В цьому аспекті набуває дедалі вагомішого значення засада диспозитивності, визначена на рівні загальних засад кримінального провадження відповідно до п. 19 ч. 1 ст. 7 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України. Водночас, місце цієї засади в системі загальних засад кримінального провадження та співвідношення з іншими засадами досі залишається предметом наукових дискусій та неоднозначного правозастосування. Зазначене визначає актуальність обраної теми наукового дослідження.

Диспозитивність як засаду кримінального провадження розглядало чимало дослідників, зокрема на дисертаційному та/або монографічному рівні її досліджували О. П. Герасимчук, С. Л. Деревянкін, В. В. Навроцька, М. М. Почтовий, К. А. Сляднева та ін. Водночас, у науковій юридичній літературі досі не сформована єдина позиція щодо сутності та значення засади диспозитивності, а також її співвідношення з іншими загальними засадами кримінального провадження. Це зумовлює необхідність проведення даного наукового дослідження.

Відповідно, **метою** наукової статті є з'ясування місця засади диспозитивності в системі загальних засад кримінального провадження.

Виклад основного матеріалу. Визначення засад кримінального провадження, яке наводиться в юридичній науковій літературі, характеризує їх як закріплені в законодавстві основоположні ідеї, принципи, найбільш загальні положення, що в поєднанні визначають сутність, зміст

і направленість діяльності суб'єктів процесу, спосіб і процесуальну форму їх діяльності, створюють систему гарантій у встановленні істини, захисту прав і свобод людини та забезпечення справедливості правосуддя, засади, від яких не відступають, а їх порушення тягне за собою скасування вироку та інших прийнятих за таких умов рішень по справі [1, с. 10]. Г. М. Мамка наголошує на тому, що дія засад кримінального провадження визначає такі процесуальні наслідки їхнього недотримання та порушення, як-от: а) скасування процесуальних рішень під час кримінального провадження; б) визнання одержаних доказів недопустимими; в) ухвалення відповідних процесуальних рішень (про закриття кримінального провадження, зобов'язання припинити дію, виправдувального вироку тощо); г) притягнення осіб, винних у такому порушенні, до відповідного виду юридичної відповідальності; д) відшкодування шкоди, заподіяної особі незаконним притягненням до кримінальної відповідальності тощо [2, с. 5–6]. Отже, засади кримінального провадження лежать в основі кримінального процесу, а їх недотримання чи порушення тягне за собою визначені юридичні наслідки.

Важливо відмітити, що засади кримінального провадження складають єдину і цілісну систему, яка є базисом для конструювання інших кримінальних процесуальних норм. При цьому у науковій юридичній літературі немає єдиного підходу до окреслення системи засад кримінального провадження, оскільки залежно від авторської позиції ця система може розглядатися більш або менш широко. Водночас, законодавець у ст. 7 КПК України визначає перелік загальних засад кримінального провадження, який налічує 22 положення, на яких ґрунтується кримінальний процес.

До їх числа належить і засада диспозитивності, зміст якої розкрито у ст. 26 КПК України через такі приписи: «Сторони кримінального провадження є вільними у використанні своїх прав у межах та у спосіб, передбачених цим Кодексом» (ч. 1); «відмова прокурора від підтримання державного обвинувачення тягне за собою закриття кримінального провадження, крім випадків, передбачених цим Кодексом» (ч. 2); «слідчий суддя, суд у кримінальному провадженні вирішують лише ті питання, що винесені на їх розгляд сторонами та віднесені до їх повноважень цим Кодексом» (ч. 3); «кримінальне провадження у формі приватного обвинувачення розпочинається лише на підставі заяви потерпілого. Відмова потерпілого, а у випадках, передбачених цим Кодексом, його представника від обвинувачення є безумовною підставою для закриття кримінального провадження у формі приватного обвинувачення» (ч. 4).

Аналіз цієї норми дозволяє зробити висновок, що ключовим для визначення засади диспозитивності є те, що сторони кримінального провадження є вільними у використанні своїх прав у межах та у спосіб, передбачених КПК України. Тобто, з одного боку, їм надається свобода у використанні своїх прав, однак з іншого боку, ця свобода обмежується як рамками цих прав, так і способом їх використання. Як справедливо зауважує А. В. Лапкін, дискреція фактично наявна в кожному випадку прийняття рішення чи вчинення процесуальної дії, крім випадків, коли процесуальна діяльність здійснюється автоматично (наприклад, початок досудового розслідування), тому мова йде не стільки про її наявність або відсутність, скільки про її межі [3, с. 93]. Отже, диспозитивність властива будь-якій юридичній процедурі, яка має різні варіанти розвитку, що залежать від розсуду її учасників, у т.ч. і кримінальному провадженню.

У науковій юридичній літературі можна зустріти різні визначення засади диспозитивності кримінального провадження. Так, В. Л. Дерев'янкін пов'язує поняття диспозитивності з можливістю суб'єктів регламентованої правом діяльності самостійно регулювати свої відносини, діяти на власний розсуд [4, с. 40].

К. А. Сляднева розуміє диспозитивність як «закріплену в кримінальному процесуальному законі юридичну можливість суб'єктів кримінального процесу на власний розсуд та з власної ініціативи на всіх стадіях кримінального провадження в межах та у спосіб, що передбачені кримінальним процесуальним законом, обирати засоби та форми захисту й реалізації своїх прав, чим безпосередньо здійснювати вплив на рух та завершення кримінального провадження» [5, с. 6].

М. М. Почтовий розглядає диспозитивність як усвідомлену необхідність активної та цілеспрямованої діяльності суб'єктів, наділених диспозитивними правами, реалізація яких впливає на виникнення, зміну або припинення кримінальних процесуальних правовідносин та спрямована на відстоювання власних або представницьких інтересів у кримінальному провадженні. До ознак, які притаманні принципу диспозитивності у кримінальному провадженні, дослідник відносить такі: 1) усвідомлення суб'єктом своїх потреб та інтересів; 2) свобода вибору варіанту поведінки та пізнання необхідності її реалізації; 3) можливість здійснення за своїм вибором не будь-яких дій, а лише юридичних; 4) реалізується з метою відстоювання (захисту, представництва) учасниками кримінального процесу особистих інтересів; 5) відповідає безумовний обов'язок посадової особи вчинити певні дії або утриматися від їх вчинення; 6) ініціативність, самостійність, варіативність поведінки за умови дотримання прав та інтересів інших осіб; 7) дозволяє підвищити активність учасників кримінального судочинства, створити певні уявлення про можливості медіації, прощення, відновлення прав тощо [6, с. 387–388].

На підставі цих визначень диспозитивність можна розглядати як одну із загальних засад кримінального провадження, яка передбачає можливість учасників кримінального провадження у визначених законом межах та спосіб вільно і на власний розсуд використовувати свої права у власних інтересах, здійснюючи вплив на хід та розвиток кримінального провадження.

Диспозитивність як складова системи засад кримінального провадження тісно пов'язана із іншими її елементами. Аналіз наукової юридичної літератури дозволяє дійти висновку, що найчастіше її розглядають у поєднанні із засадами публічності та змагальності.

Так, засада публічності, відповідно до ст. 25 КПК України, передбачає, що прокурор, слідчий зобов'язані в межах своєї компетенції розпочати досудове розслідування в кожному випадку безпосереднього виявлення ознак кримінального правопорушення (за виключенням випадків, коли кримінальне провадження може бути розпочате лише на підставі заяви потерпілого) або в разі надходження заяви (повідомлення) про вчинення кримінального правопорушення, а також вжити всіх передбачених законом заходів для встановлення події кримінального правопорушення та особи, яка його вчинила.

Однак у науці кримінального процесу засада публічності розглядається більш широко, оскільки з нею найчастіше пов'язують імперативні приписи кримінального процесуального закону, а також підпорядкованість кримінального провадження інтересам суспільства та держави. Приміром, на думку Т. М. Мирошніченко, засада публічності історично виконує роль об'єднуючого і детермінуючого начала всієї системи кримінально-процесуальних відносин, оскільки одним із можливих і необхідних забезпечувальних засобів боротьби зі злочинністю є ініціативна і активна діяльність державних органів, які зобов'язані здійснювати в межах закону конкретні процесуальні повноваження, притягуючи до кримінальної відповідальності винуватих і звільняючи від такої невинуватих [7, с. 287].

В цьому аспекті засади публічності та диспозитивності розглядаються науковцями як такі, що відображають різні

методи правового регулювання: відповідно імперативний та диспозитивний. Відповідно, існує тенденція до протиставлення цих засад, оскільки вважається, що розширення однієї веде до обмеження іншої, і навпаки.

Однак, на наш погляд, такий підхід не є виправданим, оскільки публічність та диспозитивність є самостійними засадами кримінального провадження. Більше того, засада диспозитивності є більш широкою за сферою застосування, адже проявляється у кримінальній процесуальній діяльності як тих учасників кримінального провадження, які відстоюють у ньому свої приватні інтереси (підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого), так і тих, хто є офіційним представником держави та покликаний захищати публічні інтереси (слідчого, прокурора). При цьому реалізація диспозитивності у діяльності останніх жодним чином не порушує і не обмежує дію засади публічності, а, навпаки, забезпечує більш повну реалізацію останньої.

Так, наприклад, прокурор під час судового розгляду може змінити публічне обвинувачення або відмовитися від його підтримання. Реалізація цих повноважень є диспозитивною за своїм характером, оскільки прокурор може як прийняти відповідне рішення, так і не приймати його, що залежить від фактичних обставин кримінального провадження, а також внутрішнього переконання прокурора. Однак будь-яке із цих рішень, що виступають способами реалізації відповідних прав прокурора, буде прийматися ним як уповноваженим представником держави, який відстоює публічні інтереси. Тобто в такому випадку прокурор діятиме не довільно, а в межах засади публічності кримінального провадження.

Характерно при цьому, що законодавець, визначаючи зміст засади диспозитивності, у ч. 2 ст. 26 КПК України зазначає, що «відмова прокурора від підтримання державного обвинувачення тягне за собою закриття кримінального провадження, крім випадків, передбачених цим Кодексом». Отже, публічне за своїм характером рішення прокурора виступає проявом реалізації засади диспозитивності, яке має безпосередні процесуальні наслідки у виді закриття кримінального провадження.

Розглядаючи співвідношення засад диспозитивності і змагальності кримінального провадження, слід звернути увагу на те, що у тексті КПК України від 1960 р. її регламентувала одна стаття 16-1, що вказує на тісний зв'язок цих принципів. І хоча на сьогодні вони розкриті законодавцем в окремих статтях КПК України, однак зміст визначених цих засад кримінального провадження частково співпадає.

Так, ст. 22 КПК України, визначаючи засаду змагальності, встановлює, що «кримінальне провадження здійснюється на основі змагальності, що передбачає самостійне обстоювання стороною обвинувачення і стороною захисту їхніх правових позицій, прав, свобод і законних інтересів засобами, передбаченими цим Кодексом. ... Сторони кримінального провадження мають рівні права на збирання та подання до суду речей, документів, інших доказів, клопотань, скарг, а також на реалізацію інших процесуальних прав, передбачених цим Кодексом». Натомість ст. 26 КПК України передбачає, що сторони є вільними у використанні своїх прав. Очевидно, що «самостійність» і «вільність» у використанні своїх прав є фактично синонімами, які передбачають свободу їх реалізації, недопустимість стороннього впливу чи втручання у їх здійснення, тобто йдеться про одну й ту саму гарантію, яка надається сторонам кримінального провадження.

Аналогічно в межах кожної із цих засад розкривається роль суду у кримінальному провадженні. Так, ч. 6 ст. 22 КПК України визначає, що «суд, зберігаючи об'єктивність та неупередженість, створює необхідні умови для реалізації сторонами їхніх процесуальних прав та виконання процесуальних обов'язків», тоді як ч. 3 ст. 26 КПК України передбачає, що «слідчий суддя,

суд у кримінальному провадженні вирішують лише ті питання, що винесені на їх розгляд сторонами та віднесені до їх повноважень цим Кодексом». В основі обох цих положень лежить підкреслення ролі суду як арбітра між сторонами, який обмежений у своїй ініціативі та активності.

Зважаючи на це, можна констатувати тісний зв'язок засад змагальності та диспозитивності. Хоча вони відображають різні аспекти побудови кримінального процесу (змагальність – розподіл процесуальних функцій та суперечку сторін, а диспозитивність – вільну реалізацію ними своїх прав, що позначається на розвитку кримінального провадження), однак на практиці є нерозривними. Так, з одного боку, змагальність завжди потребує підкріплення диспозитивністю, яка виступає однією із найважливіших гарантій її реалізації, забезпечуючи свободу використання прав з метою відстоювання своїх інтересів. З іншого боку, без змагальності втрачається сенс диспозитивності, адже свобода у реалізації своїх прав необхідна сторонам саме задля відстоювання власної позиції.

Поряд із наведеними засадами кримінального провадження, диспозитивність має тісний зв'язок також з іншими принципами кримінального процесу. Так, вона виступає засобом реалізації засади верховенства права та низки засад кримінального провадження, що гарантують права людини, наприклад поваги до людської гідності (ст. 11 КПК України), свободи від самовикриття та права не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї (ст. 18 КПК України), забезпечення права на захист (ст. 20 КПК України) та ін., забезпечуючи реальну можливість особи відстоювати свої права та законні інтереси в сфері кримінального провадження.

Так, наприклад, відповідно до ч. 1 ст. 20 КПК України підозрюваний, обвинувачений, виправданий, засуджений має право на захист, яке полягає у наданні йому можливості надати усні або письмові пояснення з приводу підозри чи обвинувачення, право збирати і подавати докази, брати особисту участь у кримінальному провадженні, користуватися правовою допомогою захисника, а також реалізовувати інші процесуальні права, передбачені цим Кодексом. У поєднанні із засадою диспозитивності законодавець надає підозрюваному, обвинуваченому вибір у тому, за допомогою яких прав та у який спосіб забезпечувати своє право на захист, приміром, надаючи показання чи відмовляючись від надання показань, обираючи конкретного захисника або вирішуючи захищати себе особисто тощо.

Тісно пов'язана засада диспозитивності і з засадою законності. Так, відповідно до ч. 1 ст. 9 КПК України, під час кримінального провадження суд, слідчий суддя, прокурор, керівник органу досудового розслідування, слідчий, інші службові особи органів державної влади зобов'язані неухильно додержуватися вимог Конституції України, цього Кодексу, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, вимог інших актів законодавства. Таким чином, засада законності звужує сферу диспозитивності у кримінальному провадженні для представників держави лише до тих рамок, які прямо передбачені КПК України та іншими актами законодавства. Натомість сфера диспозитивності для інших учасників кримінального провадження, які відстоюють у ньому приватні інтереси, є більш широкою. Разом з тим, засада законності обмежує свободу користування своїми правами певними рамками, що визначають межі реалізації засади диспозитивності.

Висновки. Диспозитивність є однією із загальних засад кримінального провадження, що визначає можливість учасників кримінального провадження у визначеній законом межі та спосіб вільно і на власний розсуд використовувати свої права у власних інтересах, здійснюючи вплив на хід та розвиток кримінального прова-

дження. У системі засад кримінального провадження вона взаємопов'язана з іншими принципами кримінального процесу, виступаючи засобом реалізації засади верховенства права та низки засад кримінального провадження, що гарантують права людини. Найтісніший зв'язок диспозитивність має із засадами змагальності та публічності. Так, диспозитивність виступає однією із найважливіших гарантій реалізації засади змагальності, забезпечуючи

свободу використання прав з метою відстоювання своїх інтересів, тоді як змагальність визначає призначення засади диспозитивності, тому ці засади органічно доповнюють одна одну. Водночас, диспозитивність не протирічить засаді публічності, слугуючи реалізації останньої у тих межах, які встановлює засада законності, для органів і службових осіб, уповноважених забезпечувати публічні інтереси у сфері кримінального провадження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Тертишник В. Концептуальна модель системи принципів кримінального процесу. *Юридичний вісник України*. 2001. № 5 (1–7 лютого 2001 р.). С. 10.
2. Мамка Г. М. Засади кримінального провадження: наукові та правові основи: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.09. Ірпінь, 2019. 42 с.
3. Лапкін А. В. Принцип дискреційності кримінального переслідування. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2020. Вип. 3 (47). С. 91–95.
4. Дерев'янкін С. Л. Публічність та диспозитивність у кримінальному судочинстві.: монографія; ОДУВС. Одеса, ОЮІ НУВС, 2008. 174 с.
5. Сляднева К. А. Диспозитивність як організаційна складова участі прокурора в кримінальному провадженні в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. Київ, 2019. 20 с.
6. Почтовий М. М. Методологічні та практичні засади публічності та диспозитивності у кримінальному провадженні України: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.09. Дніпро, 2021. 478 с.
7. Мирошніченко Т.М. Окремі питання реалізації засади публічності у процесі кримінального процесуального доказування. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Вип. 2. С. 286–291.